

פרק תשיעי

זריעה בגרמא בשמיטה

חפתרון שהוצע לגבי זריעת גידולי החורף - הקדמת הזריעה לפני ר"ה, אינו מעשי לגבי זריעות מאוחרות, כמו זריעות קיץ או זריעות במחזור גידול שני. לגביהן קשה למצוא פתרון שיאפשר, מצד אחד, את קיום מצוות השמיטה ללא הפקעתה, ומצד שני את המשך הזריעה והגידול בשדה. במקרים אלו, קיום מצוות השמיטה דורש להימנע מזריעה בשנת השמיטה. עם זאת, יש מקום לבחון האם במקרים של שעה"ד יש דרכי היתר לזריעות אלו, או שבמקרים אלו הדרך היחידה היא להפקיע את קדושת הארץ ע"י מכירתה לנכרי.

בפרק זה נדון באפשרות להיעזר בזריעה בגרמא. בנושא זה דנתי בהרחבה ב"תחומין" ז' במאמר "זריעה באמצעות מכשיר גרמא בשביעית", שקטעים נרחבים ממנו נדפסים בנספח לספר זה - פרק כ"ג, ופה לא אביא אלא את עיקרי הדברים.

כשאנו דנים בשאלת היתר זריעה בגרמא עלינו לבחון שתי שאלות עיקריות:

א. האם זריעה ע"י גרמא מותרת בשביעית?

ב. מהם התנאים לכך שהזריעה אכן תחשב לגרמא?

1. דין גרמא בשביעית

הגרצ"פ פרנק זצ"ל נטה להקל בשאלה העקרונית של גרמא בשביעית (כרם ציון י'), ולדעתו יש מקום לומר, שפעולה הנעשית בגרמא איננה אסורה בשביעית. אמנם הלכה למעשה, לא נתכוון הגרצ"פ להתיר את השימוש בזריעה בגרמא, אלא כתחליף לזריעה ע"י גוי לאחר היתר מכירה, אלא שהכרעתו זו התבססה על עמדתו כי גרמא איננה אסורה כלל בשמיטה (גם כשהאדמות לא נמכרו). ואמנם אם גרמא מותרת בשביעית לגמרי, וכפי שנקטינן לגבי שבת¹, הרי הדבר איננו קשור כלל למכירת הארץ לגוי, והוא מותר גם ללא תנאי זה (מה שאין כן, כמובן, בזריעה ע"י גוי, שאסורה כאשר הקרקע שייכת ליהודי).

אלא שעל ההכרעה העקרונית, שגרמא מותרת גם בשמיטה, ניתן לחלוק מכמה טעמים ונימוקים, שהגרצ"פ עצמו מתייחס לחלק מהם, וכדלהלן:

א. גם אם נסכים דפטור גרמא שייך לכל לא תעשה שבתורה, יתכן ובשביעית לא יהיה פטור כזה, כיוון שבשביעית, בנוסף ללאו, יש גם מצוות עשה של "ושבתה הארץ", שבגללה אסור לגרום לארץ שתזרע. ואף אם על הלאו לא עוברים כשלא זורעים בידיים, הרי מצוות העשה איננה מתקיימת כי הארץ אינה שובתת.

1. לגבי שבת פסקינן דגרמא שרי. ראה שו"ע אר"ה שלי"ד סעיף כ"ב. וגם הרמ"א שם מודה דשרי, אלא שמגביל היתר זה למקום פסידא. ועיין בבה"ל שם ובס"ס רס"ה.

אמנם היה ניתן לומר, שהאדם הוא זה שמצווה על שביחת הארץ, וממילא קיום העשה ע"י האדם לא נפגע כאשר הארץ נזרעת בגרמא ולא בידיו (כפי שהוא גם לא נפגע כאשר הארץ נזרעת מעצמה כמו בספיחים שעלו מעצמם), אלא שפשטות הסוגיה במסכת עבודה זרה ט"ו ע"ב "אדם מצווה על שביחת שדהו בשביעית" היא (כמפורש בתוספות רי"ד שם וכן במהרש"ל ובמנ"ח ובניגוד למהרי"ט), שכאשר גוי עובד בשדה ישראל בשביעית, אף שהישראל אינו עובר בלא תעשה, הוא עובר על עשה של "ושבתה הארץ". לפי זה, לכאורה, הוא הדין במקרה והשדה נזרע בשביעית בגרמא - אף שבעליו איננו עובר בלאו, הוא עובר על עשה של "ושבתה הארץ".

ואולי גרמא חמור מזריעה ע"י גוי (וגם המהרי"ט המקל בזריעה ע"י גוי יחמיר בגרמא), כיוון שבמקרה שאדם נותן או משכיר את שדהו לגוי, הרי השכרה נחשבת כמכירה לזמן, ולכן כאשר משכיר לגוי את שדהו, הגוי עובד את אדמתו שלו, שעליה אין הוא מצווה בציווי "ושבתה הארץ", ולכן המהרי"ט מקל. לעומת זאת, אם הגוי יעבוד בשדה ישראל, שאיננו מושכר ונתון לו, יהיה בכך איסור של "ושבתה הארץ", גם אליבא דהמהרי"ט, והוא הדין גם בכל גרמא - אם היא נעשית בשדה ישראל².

ב. אחת מראיותיו של הגרצ"פ להיתר גרמא בשביעית (כרם ציון י עמוד ו), היא העובדה שהתורה לא הקפידה שישראל ינקה את שדהו לפני ראש השנה כדי שלא יצמחו ספיחים בשביעית. מאכן חזינן שהתורה לא הקפידה על כך שהשדה נזרע ממילא. לדעתו, ניתן להוכיח מעובדה זו, שאע"פ שזריעה בידים ע"י גוי אסורה משום "ושבתה הארץ", גרמא מותרת.

אלא שלכאורה יש לתמוה על ראייה זו, שהרי יש הבדל גדול בין גרמא הנעשית (בשב ואל תעשה!) לפני השביעית ובין גרמא הנעשית (בפעולה בידים!) בשביעית עצמה. והעובדה שאין חיוב לנקות את השדה לפני שביעית מוכיחה, לכל היותר³, שגרמא לפני השביעית מותרת וזה פשיטא, שהרי גם מעשה בידים של זריעה, מותר לפני שביעית מדאורייתא⁴. אך מי יימר דגרמא בשביעית עצמה ג"כ שרי? והרי גם בשבת יש להבחין

2. ראה בעניין זה במאמרי הנ"ל הערה 12. ובמאמר ב"שבילין" אייר תדש"ם מסיק גם הרב י. אריאל שליט"א שגרמא בשביעית חמור ממקרה של נכרי העובד בשדהו, ושם מובא שגם הגרשו"א סבור כן. וראה גם במפענח צפונות לרב כשר בריש סימן י. וראה עוד לעיל בפרק שביעי סעיף 4. ועוד יש לומר, שאף אם גרמא מותרת בשביעית, יתכן ויש מקום לאסור זריעה בגרמא, כיוון שזריעה הינה מלאכה שהתורה חייבה עליה, למרות שתמיד הינה רק גרמא, שהרי הזריעה רק גורמת לזרע שייקלט ע"י האדמה (וכ"כ הרש"ש לגבי זריעה ובישול בשבת), ומסיבה זו סבור הראשון לציון הגר"מ אליהו שליט"א שאין להתיר זריעה בגרמא).

3. לכל היותר - שהרי עדיין יש להבחין ולחלק בין פעולה חיובית הגורמת לשדה להיזרע, ובין "שב ואל תעשה", שיתכן שמותר, שהרי אע"פ שיש איסור לעשות פעולה שתביא להצמחה בשדה, יתכן שאין כל חיוב לפעול על מנת למנוע שהשדה תצמיח מעצמה.

4. ראה לעיל פרק שמיני סעיף 1א.

בין גרמא הנעשית לפני שבת ובין גרמא הנעשית בשבת עצמה. ולא דמי מכיון שעון שבת המיועד להדליק את האור בבית מערב שבת, למכוונו בשבת עצמה⁵.

ג. ראייה נוספת מביא הגרצ"פ פרנק (שם) מאותן דעות הסוברות, שעבודות שנתמעטו מדין שביעית כיוון שאינן בכלל "שדך לא תזרע וכרמך לא תזמור", נתמעטו גם מהעשה של "ושבתה הארץ", ואין העשה כולל אלא מה שיש בלאו. מכאן מסיק הגרצ"פ, שהוא הדין גם לגבי גרמא, שאם הגרמא איננה בכלל הלאו, שהרי עשייה הוא דאסור רחמנא - אך גרמא שרי, כך גם אין היא בכלל העשה של "ושבתה הארץ".

גם על ראייה זו ניתן לדון, שהרי אף אם נאמר שהחיוב של "ושבתה הארץ" איננו מרחיב יותר מאשר הלאו, הרי זה מכיוון שהמצווה של "ושבתה הארץ" היא לשבות מכל המלאכות שנאסרו בלאו, ולא מעבר לכך. אך לגבי זריעה פשוט שהיא מלאכה האסורה בשביעית, וכל הפטור מהלאו הוא רק כיוון שהזריעה לא נעשית בידיים אלא בגרמא. אלא שפטור זה הינו פטור טכני מהלאו, כיוון שהלאו אוסר עשייה בידיים, אך לגבי חיוב העשה, ודאי שצריך לשבות ממלאכת זריעה, ואם זרע ע"י גרמא הרי סוף סוף אין העשה מתקיים והארץ איננה שובתת מזריעה. ואף אם מבחינה טכנית הזריעה נעשית בגרמא והמעשה האסור לא נעשה בידיים, זה פטור טכני שיכול להציל מהלאו אך לא מהעשה.

ד. גם אם נתעלם מהעשה ונתייחס רק ללאו, ובהנחה שאין העשה אוסר אלא מה שבכלל הלאו, הרי שהעשה מלמד, שבשמיטה התורה הקפידה באופן מיוחד על התוצאה ("ושבתה הארץ"), ולא על מעשה האדם (שהאדם ישבות), דהיינו, טעמו ומגמתו של האיסור על האדם הוא שהארץ תשבות מזריעה. ולכן, אף אם בכל התורה כולה (במקום שההקפדה היא על מעשה האדם - שהאדם לא יעשה דבר מסוים בידיו) אמרינן היתר גרמא, שהרי גרמא אינו נחשב למעשה של האדם, אין מקום לומר היתר כזה בשביעית, שהרי סוף סוף האדם גורם שהתוצאה האסורה מתרחשת והארץ גזרעת - מה לי בידיים ומה לי בגרמא, ועל כך בדיוק, התורה מקפידה.

כל הנאמר לעיל, אינו אלא כדי להבהיר שזריעה בגרמא איננה היתר פשוט ומוסכם, ולכן אין היא יכולה להיות דרך לכתחילה לקיום מצוות השמיטה, אך בשעה"ד ובמקרים בהם יש הצדקה מיוחדת או סניף נוסף להקל, מהווה זריעה בגרמא פתרון שאי אפשר לדחותו על הסף, וכפי שפסק כבר למעשה הגרצ"פ פרנק זצ"ל.

2. זריעה בעזרת מכשיר גרמא בשביעית

השאלה השניה - מהם התנאים להגדרת הפעולה כגרמא - הינה שאלה קשה ומסובכת יותר.

5. וראה שבת מ"ז ע"ב "אימור דאמר ר"י בשבת - דגרם כיבוי אסור, בערב שבת מי אמר?" ומה שנאסר שם ליתן מים בכלי בערש"ש על מנת שיכבו את הנר בשבת, הינו לא משום גרמא אלא הוא איסור מיוחד משום שמקרב את כיבוי, ועיין שם בפרושי הראשונים. וראה עוד בבה"ל ס"ס רס"ה.

הגרצ"פ דן על בהמה המושכת עגלה מנוקבת שהזרעים נופלים ונזרעים בדרך הילוכה. כיום כאשר מדובר על זריעה בגרמא הכוונה היא לזריעה באמצעות מזרעה הנגדרת ע"י טרקטור הנוסע בכוח עצמו (כשבמקום ללחוץ על דוושת הדלק מכוונים את מצערת היד למצב קבוע). בטרקטור מותקן "מכשיר גרמא" מיוחד, שתפקידו לדאוג לכך שפעולת הורדת המזרעה לקרקע תעשה בגרמא (מספר שניות לא קבוע לאחר הסטת מתג ההפעלה), ולא באופן ישיר ומיידי עם ההפעלה מתא הטרקטוריסט. המכשיר פועל באמצעות שוון אלקטרוני פנימי, הפועל כל הזמן, ושעון זה הוא שיוצר את החיבור החשמלי הנחוץ להורדת המזרעה לקרקע, רק לאחר שבסיבוב המחזורי הוא מגלה שמתג ההפעלה הוסט ע"י האדם. על שיטה זו יש להעיר מספר הערות:

בדרך כלל, כאשר הגרמא מדברת על גרמא, היא מתכוונת לפעולה הגוררת בעקבותיה פעולה אחרת העושה את המעשה האסור. מבהינה זו גם השימוש במכשיר הגרמא המורכב בטרקטור פועל על בסיס אותו עיקרון, שהפעולה הנעשית בידי האדם גורמת וגוררת בעקבותיה פעולה אחרת הנעשית בכוח המכונה (הפועלת כל הזמן) והיא זו שעושה את המעשה האסור על האדם, אלא שבכל אופן יש הבדל הנראה מהותי ועקרוני בין מכשיר הגרמא למקרי הגרמא הנזכרים בגמרא. בגמרא מדובר, בדרך כלל, על מציאות שבה אין לאדם שליטה מלאה, מדויקת ומוחלטת על פעולת האיסור. זאת, כיוון שיש מעורבות של כוח חיצוני נוסף שעליו אין לאדם שליטה מוחלטת. לעומת זאת, בשימוש במכשיר הגרמא יש לאדם שליטה מדויקת על הפעולה הסופית - פעולת האיסור, כיוון שהכוח האחר המעורב בפעולה זו אף הוא מיוצר מתוכנו ומכוון ע"י האדם שבונה אותו⁶.

נבהיר הבדל זה בעזרת מספר דוגמאות:

- א. הגמרא בבכורות כ"ו מתייחסת להדבקה בצק על אוזן בכור כאל מעשה גרמא. זאת, כיוון שאע"פ שהאדם רוצה לגרום לכלב להטיל מום בכור ע"י אכילת הבצק ואתו גם חלק מאוזן הכור, אבל למעשה אין לו כל שליטה ובטחון מוחלט בהצלחת התוכנית, שהרי אין הוא יכול לשלוט על פעולת הכלב בדייקנות.
- ב. הגמרא בשבת (ק"ב ע"ב) מתייחסת להעמדת תביות מים, בתקווה שהאש תבקע אותם והם יכבו את האש כאל גרמא. ואכן גם כאן - כמו בהדבקה בצק, אין לאדם שליטה על התפשטות האש, ואין הוא יכול לדעת מראש האם, מתי וכיצד יתבקעו נאדות המים, ואין לו כל שליטה על המים שישפכו, וגם אין לו בטחון שהם אמנם יכבו את הדליקה.
- ג. באותה גמרא בשבת נמצאת דוגמה נוספת לגרמא. אדם הנכנס לרחוץ במים כאשר על גופו כתוב אחד מהשמות שאינם נמחקים, והוא גורם בכך למחיקת השם. גם כאן, אין לאדם שליטה מלאה על פעולת המחיקה ועל הצלחתה (כמובן, מדובר כאשר הוא נכנס לרחוץ, ואין הוא משפשף בידיו את מקום כתיבת השם שזו פעולה בידים).

6. מלבד לעובדה, שאין למפעיל שליטה מדויקת כמה זמן יעבור בין הסטת מתג ההפעלה לתגובה המערכת להסטה זו (הכוונה ל-2-3 שניות), כשבאופן רגיל מגיבה המערכת באופן מיידי ברגע ההפעלה.

המקרה היחיד שבו לכאורה מדובר על פעולה שלאדם יש שליטה כמעט מדויקת על מעשה האיסור נזכר בגמרא בסנהדרין ע"ז ע"ב. לאחר שהגמרא שם אומרת במפורש שאדם שקשר את חברו בסמוך לנהר, ולאחר מכן הפנה את זרימת המים לכיוון חברו הכפות והמית אותו בכך, הדבר נחשב ל"חיצוי" והוא יתחייב כהורגו בידיים, מסיקה הגמרא: "הני מילי בכוח ראשון, אבל בכוח שני גרמא בעלמא הוא". מסביר רש"י שם, שבכוח שני הכוונה למקרה, שבו ברגע שפינה מקום למים ללכת לכיוון חברו, המים לא פגעו בו ישירות ובאופן מידי, אלא קודם פגעו רחוק ממנו ורק לאחר מכן הלכו אליו, ולכן זה נחשב לגרמא ולא לכוחו הישיר של האדם. כאן נראה, לכאורה, שעצם החשהיה והפעולה הלא-ישירה, מגדירה את הפעולה כגרמא, אע"פ שהמעורבות של הכוח החיצוני, איננה מונעת מהאדם את השליטה המוחלטת והמדויקת על פעולתו. מגמרא זו עולה, לכאורה, שאם אדם כפות בבור ואדם אחר מזרים מים בתחילתה של תעלה המובילה לבור, ובכך גורם למותו של חברו הכפות בבור, יחשב הדבר לגרמא, אע"פ שיש לו שליטה מליאה ומוחלטת על פעולותיו.

הסיבה לכך שמקרה זה נחשב גרמא היא העובדה שהאדם רק מסיר מונע מהמים, ולאחר מכן הם זורמים בכוחות עצמם ולא מכוח שנוצר ע"י האדם. כיוון שכך, למרות שהזרימה הראשונה של המים מתייחסת אל האדם, כיוון שמים אלו פורצים הזרמים מיד כשהאדם מפנה להם דרך, אך המים הזורמים לאחר מכן, אינם מתייחסים אליו באופן ישיר כיוון שהם באים מכוח הכובד וכוח התנועה וההתמדה שלא נוצרו ע"י האדם. ולכן, במקרה כזה, אע"פ שלאדם יש שליטה מוחלטת על תוצאת פעולותיו, הרי העובדה שהוא עושה שימוש בכוח עצמאי קיים, שאין לו שליטה על עוצמתו, גורמת לכך שלא ניתן ליחס אליו את הפעולה באופן מוחלט.

מגמרא זו, אין בהכרח ראייה שאפשר להגדיר כגרמא מקרה שבו הכוח האחר המעורב בפעולה אף הוא נוצר ונשלט ע"י האדם. ולכן למשל, אם אדם יכפות את חברו לכסא חשמלי שלאחר מכן יחובר על ידו לחשמל באמצעות שעון שיפעיל את החשמל כעבור מספר דקות (timer), יתכן מאוד ויש לחייבו כרוצח בידיו, ולא נראה אותו כגורם בלבד. זאת, כיוון שאף שפעולת חיבור החשמל נעשתה שלא באופן ישיר, תרי כיוון שכח החשמל המשלים את ביצוע הרצח אף הוא נעשה, מיוצר ונשלט ע"י האדם, הרי שאין להתייחס לפעולה זו כאל גרמא.

אם נשווה זאת לשביעית נוכל להסיק, שאדם שיניח זרעים במקום שבו מצויות רוחות, והרוחות כשיבואו, יפזרו את הזרעים על הקרקע, יעשה זריעה בגרמא. כך גם אולי, אם אדם יחבר לבהמה עגלה מגוקבת ובה זרעים, והוא ישלח את הבהמה וייתן לה להסתובב בשדה, ובתוך כדי כך תזרע השדה מאליה, שהרי הבהמה הולכת אדעתא דנפשא והזריעה אינה נשלטת ע"י האדם ומקום נפילתו המדויק של כל זרע וזרע תלוי בבהמה ובדרך הילוכה⁷. אך לעומת זאת, אם אדם יבנה מכשיר המבצע סדרת פעולות באופן עצמאי,

7. עיין בנספח לספר זה פרק כ"ג, סעיפים 3-4.

ובהפעלתו הוא רק יגרום למכשיר זה לבצע בעצמו את הפעולות הנחוצות - הדבר לא יחשב כגרמא, כיוון שהאדם עצמו הגורם למכונה לפעול הוא זה שבנה את המכונה, תכנן ותכנת אותה, והוא זה שהכשיר אותה לבצע בדיוקנות את אשר ברצונו לעשות. הדבר דומה לאדם המשתמש בכסא חשמלי כדי להרוג את חברו, שאע"פ שיחבר את החשמל בגרמא, נראה שיתחייב כרוצח בידיים.

אלא שלכאורה, בשבת יש רבים המתייחסים כאל גרמא גם למקרה שבו יש לאדם שליטה ישירה ומוחלטת על הפעולה, והוא משתמש במכשיר שנבנה ותוכנן על ידו לצורך זה. למשל, הסטת מתג חשמלי של מכשיר כלשהו, בשעה שהחשמל מנותק ע"י "שעון שבת", נחשבת לגרמא, גם כשירדוע ששעון השבת אמור לחבר את החשמל ולהפעיל את המכשיר בשעה מדויקת שנקבעה לכך מראש. ומכיוון שלכאורה, שמיטה איננה חמורה משבת לענין הגדרת גרמא, הרי שעלינו להסיק מכאן, שגם בשמיטה יחשב השימוש במכשיר גרמא - לגרמא.

אלא שבכל אופן יש להצביע על הבדל משמעותי בין שני המקרים והוא, שבשבת הכנת הכוח הראשוני הנחוץ לצורך הפעולה נעשית בערב שבת לפני זמן האיסור, לעומת שמיטה, שבה כל הפעולות נעשות בזמן האיסור, כמו גם במקרה החיבור לכסא החשמלי. ולכן יתכן, ואין להשוות חיבור מתג חשמלי שיופעל ע"י שעון שבת לשימוש במכשיר גרמא בשמיטה, אלא אם כן הפעלת המכשיר הגורם לפעילות האלקטרונית המחזורית והכנתו נעשית לפני שנת השמיטה, ולמעשה, גם התנועת הטרקטור והכנתו לנסיעה נעשית אף היא לפני השמיטה⁸.

הבדל זה הינו משמעותי, כיוון שלגבי שבת, אף אם נאמר שאין זו גרמא, והפעולה בשלמותה מתייחסת לאדם והוא נחשב כעושה אותה בידי, אך הפעולה המיוחסת לאדם נעשתה על ידו (אמנם לא בגרמא) בחלקה בער"ש - בזמן שאין כל איסור, ורק חלקה האחרון נעשה בשבת. ולכן מבחינת איסורי שבת יש כאן גרמא, כיוון שההתייחסות ההלכתית, במקרה זה, היא רק לחלק האחרון, שנעשה ע"י האדם בשבת (וכאילו כל החלק הראשון אינו מיוחס לאדם כיוון שנעשה בזמן היתר).

אלא שלמרות הבדל זה, ובניגוד לאמור עד כאן, מוצאים אנו בגמרא סנהדרין ע"ז ע"ב שהזורק חץ לכיוון אדם, שבידו תריס להגנה, אפילו קדם הוא ונטלו (רש"י: זורק החץ!) פטור. ולכאורה, לדברינו היה צריך להיות חייב על נטילת התריס כהורג בידיים, כיוון שמשלק התריס הוא זה שזורק את החץ שגרום למוות, ודמייא למקרה של הכסא החשמלי שהוזכר לעיל. וכיוון שכך נראה, שלמרות כל החילוקים וההבחנות שלעיל, אין אפשרות לומר באופן ברור ומוחלט, ששימוש במכשיר גרמא איננו נחשב לגרמא, ולהיפך, מגמרא זו לפחות, נראה שיש להחשיב זאת לגרמא.

אלא שאף אם נאמר שהורדת המזרעה ע"י מכשיר הגרמא אכן נחשבת לגרמא, עדיין לא ברור שהזריעה כולה תחשב לגרמא. זאת, כיוון שכל כיוון הגה של הטרקטור או כל

8. ראה בנספח להלן פרק כ"ג סעיף 3 ובהערות שם.

שינוי במהירותו יהפוך את הנסיעה (וממילא גם את הזריעה) למעשה ישיר של האדם.⁹ וגם אם לנושא שינוי המהירות ניתן למצוא פתרון ע"י שמירה על "גז קבוע" (בעזרת מצערת-יד), ועל ידי אי החלפת הילוכים במהלך הזריעה, הרי שלעניין ההיגוי עדיין לא נמצא פתרון נאות.

גם מבחינה זו, אין להשוות זריעה בטרקטור לזריעה בעזרת בהמה שעליה דיבר הרצ"פ זצ"ל, כיוון שבבהמה, בניגוד לטרקטור, שינוי הכיוון נעשה על ידי הבהמה, כשהיא מבינה שזה מה שבעליה דורש ממנה, אך בטרקטור הכיוון המדויק נעשה בידי האדם, והטרקטור בידי הינו כ"גרון ביד החוצב בו".

3. מסקנות והנחיות לשימוש בגרמא

מהאמור בסעיף הקודם עולה, שאין אפשרות לדחות לחלוטין אופציה זו של זריעה בגרמא כפתרון לשעת הדחק¹⁰. וכן שמעתי גם מהגרשו"א זצ"ל בשמיטת תשמ"ז. לדעתו, אם תיפתר בעיית ההיגוי, יתכן ויש מקום לראות את הזריעה, בהתאם להנחיות הזריעה בגרמא, כגרמא שיש מקום להקל בה בשביעית (אפילו ללא היתר מכירה), ואולי אפילו ללא פתרון בעיית ההיגוי אין זה נחשב למעשה גמור בידיים¹¹.

לכן נלענ"ד להציע, להיעזר ברעיון הגרמא במקרים ספציפיים - לחרישה ולזריעות מסוימות הכרחיות ביותר (ולא על מנת להמשיך ולגדל בשמיטה כרגיל בשאר השנים), ורק במקרים שבהם יש מקום לצרף סניף נוסף לקולא (כגון שמדובר בזריעה שאיננה אסורה מהתורה, או בזריעה לאחר מכירת הקרקע לנכרי, או בחרישות שאינן אסורות מהתורה), וכפי שיובהר בפרקים הבאים.

כל זאת בתנאי, שהנחיות העבודה בגרמא ישמרו בהתאם למפורט להלן:

- א. יש להתניע את הטרקטור ולהביאו לידי תנועה במהירות קבועה בעזרת מצערת היד.
- ב. רק לאחר שהטרקטור נמצא בתנועה קבועה יש להפעיל את מכשיר הגרמא, שיגרום להורדת המזרעה לקרקע.
- ג. לפני כל שינוי בעוצמת הגז, החלפת מהלך או הסטת הגה, יש להרים את המזרעה מהקרקע, ולהורידה מחדש בעזרת מכשיר הגרמא, רק לאחר השלמת הפעולה הנ"ל.
- ד. יש עדיפות להשתמש בטרקטור-זחל, שבו ניתן לזרוע בקווים ישרים, כמעט ללא צורך בהתערבות האדם וללא הסטת ההגה. גם במקרה זה יש להקפיד להרים את המזרעה לפני שנוגעים בידיות המסיטות את הזחלים.

9. בעניין זה יעויין בהרחבה במה שכתבתי שם ובמאמר המקורי בתחומין ז' פרקים י"ג-י"ד ובהערות שם.
 10. וכפי שהתיר הגאון הרצ"פ, הגר"א הרצוג ועוד. בגרמא הכוונה גם להקפדה על גז קבוע במהלך הנסיעה, ולא רק על תורדת המחרשה או המזרעה בעזרת מכשיר הגרמא.
 11. יעויין בהערות הרב ישראל רוזן בסוף מאמרי ב"תחומין" ז' ובמכתב מהרבנות הראשית המצולם שם, ובמחברתי "שמיטת תשמ"ז בכפר עציון" עמוד 79 הערה 92.

- ה. כמו"כ נראה, שיש יתרון בהסרת השרוול שבין ה"דריל" לגלגלים - דבר שיביא לידי כך שנפילת הזרעים לא תמיד תהיה מדויקת, אלא תלויה במידה רבה בתנודות הטרקטור.
- ו. עדיף להשתמש בטרקטור עם היגוי אוטומטי, באמצעות עוקב תלם או מחשב (אמצעים שעוסקים בפיתוחם בתקופה זו).
- ז. יש עדיפות לזריעה באדמה יבשה על פני זריעה באדמה רטובה, כיוון שיש מקום לראות את עצם הזריעה הזו כגרמא מסוימת הקלה יותר מזריעה רגילה¹². כמובן, אין בכך כדי לפתור את שאלת החרישה המלווה והמקדימה את הזריעה הזו (המזרעה זורעת לחריץ המוכן ע"י הטרקטור), שקרוב לוודאי שהיא אסורה מדאורייתא¹³.

12. עיין כרם ציון הלכות שביעית פ"א ב"גידולי ציון" אות י'. לגבי הבעיה של השקיית הנבטה במקרה צורך עיין לעיל בפרק שמיני סעיף 3.

13. יעויין להלן בפרק י"ב העוסק בחרישה סעיף 4. עיין שם שהכוונה איננה למקרים שבהם מדובר בזריעה שהיא עצמה איננה אסורה מהתורה, שאז גם החרישה המקדימה לא תהיה חמורה ממנה.